

УДК 373.5.015.31:17.022.1] (477:4)
DOI: 10.37026/2520-6427-2022-110-2-105-109

Катерина ЖУРБА,
доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник
лабораторії морального, громадянського
та міжкультурного виховання
Інституту проблем виховання
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-3854-4033
e-mail: katjachiginceva@meta.ua

ВІЙНА ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА СМИСЛОЖИТТЄВУ СФЕРУ СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ

Анотація. У статті розглядається проблема війни як чинника впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. На основі аналізу наукових джерел війну визначено як збройну боротьбу між країнами, державами за території, ресурси, сфери впливу, що супроводжується економічними і людськими втратами, нав'язуванням чужорідної політики з метою зміни політичного чи суспільного устрою, відмови від свободи та права вибору.

Доведено, що підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресії, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, закриваються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію та асоціальну поведінку.

Схарактеризовано стрес як реакцію організму на сильні зовнішні подразники та виявлено три стадії стресу: тривога, адаптація, виснаження.

Встановлено, що найбільшими стресорами для підлітків є: сирени, бомбардування та обстріли, навіть якщо вони далеко; паніка дорослих; різноманітні диверсійні дії і теракти; комендантська година та обмеження воєнного часу; руйнування житлових будинків; необхідність перебувати у бомбосховищах; інформація

про масове насилля, полонених, тортури, втрати. Для дітей, які опинилися в окупації, такими стресорами є наслідки війни, масове насилля, виживання у надзвичайних ситуаціях, постійні загрози життю, втрата рідних, ризики, пов'язані з евакуацією, спогади.

У роботі використано такі методи, як бесіда, планування, «Толерантність до невизначеності» С. Бандера.

Підтверджено, що смисложиттєві цінності є умовою виживання підлітків у період війни через формування емоційної стійкості, планування життя та врахування досвіду виживання минулих поколінь в умовах війни, створення власного досвіду виживання. Підтримка сім'ї та психолого-педагогічна допомога фахівців сприяють підвищенню рівня стресостійкості підлітків у цій ситуації.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися у процесі організації виховної роботи закладів загальної освіти, підготовки педагогів, психологів, у роботі з батьками і педагогічній практиці студентів.

Ключові слова: смисложиттєві цінності, підлітки, війна, стресостійкість, досвід виживання, емоційна стійкість, планування життя.

Katerina ZHURBA,
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor,
Chief Research Fellow,
Laboratory for Moral, Civic
and Intercultural Education,
Institute of Problems
on Education of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3854-4033
e-mail: katjachiginceva@meta.ua

WAR AS A FACTOR OF INFLUENCE ON THE SPHERE OF MEANING OF LIFE OF MODERN ADOLESCENTS

Abstract. The article considers the problem of war as a factor influencing the meaning of life of modern adolescents.

Based on the analysis of scientific sources, war is defined as an armed struggle between countries, states for

territories, resources, spheres of influence, accompanied by the imposition of foreign policy to change the political or social order; denial of freedom, choice and accompanied by economic and human losses.

Adolescents who are going through war have been shown to suffer from stress, depression, anxiety, PTSD, loss of identity, introversion, voluntary social isolation, and antisocial behavior.

Stress is characterized as the body's response to strong external stimuli and identified three stages of stress: anxiety, adaptation, exhaustion.

Sirens, bombings and shelling have been found to be the biggest stressors for teenagers, even if they are far away; adult panic; various acts of sabotage and terrorist attacks; curfew and wartime restrictions; destruction of residential buildings; the need to be in bomb shelters; information on mass violence, prisoners, torture, loss. For children who found themselves under occupation – its consequences, mass violence, survival in emergencies, constant threats to life, loss of relatives, risks associated with evacuation, memories.

The following methods were used in the work: conversations, planning, «Tolerance to Uncertainty» by S. Bandera.

It is confirmed that the meaning of life values are a condition for the survival of adolescents during the war through the formation of emotional stability, life planning and taking into account the experience of survival of past generations in war, creating their own survival experience. Family support and psychological and pedagogical assistance of specialists help to increase the level of stress resilience of adolescents during the war.

The practical significance of the article is that its materials can be used in the organization of educational work of general education institutions, training of teachers, psychologists, work with parents and pedagogical practice of students.

Key words: *meaningful life values, teenagers, war, stress resistance, survival experience, emotional stability, life planning.*

Постановка проблеми. Життя людини за своїм наповненням суттєво відрізняється у мирний і воєнний час, що проявляється у ставленні особистості до самої себе, до інших людей та навколишнього світу. На відміну від мирного часу, коли особистість може вибудовувати близькі та далекі перспективи, планувати своє майбутнє, в умовах війни зростає фактор невизначеності, який має значний вплив на смисложиттєву сферу особистості підлітка.

Війна становить серйозну загрозу життю і здоров'ю дітей. За даними ООН та ЮНІСЕФ на кінець березня Україну покинуло 2 млн дітей, ще 2,5 млн отримали статус внутрішньо переміщених осіб (ООН: через війну, 2022). Крім того, 226 дітей загинуло, 415 отримали поранення (Офіс Генерального прокурора, 2022). Усе це підтверджує, що діти є найбільш вразливою групою в умовах війни і потребують усебічної підтримки, допомоги та уваги до їхньої смисложиттєвої сфери як умови виживання і розвитку.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Аналіз стану досліджень війни та її впливу на смисложиттєві цінності сучасних підлітків свідчить про інтерес учених різних галузей до зазначеної проблеми.

У філософських дослідженнях Р. Барта, К. Маркса, Ф. Ніцше, А. Шопенгауера війна розкривається як

певне протистояння, боротьба, конфлікт та осмислюється як вплив на особистість, суспільство.

На думку М. Хайдеггера, особистість усвідомлює смисложиттєві цінності лише «перед лицем смерті». Страх смерті спонукає людину піднятися над буденним, над собою, визначити найважливіше у своєму житті. Саме по собі трагічне людське буття підкреслює цінність совісті, свободи, вчить людину бути рішучою у досягненні життєвої мети. Гуманістична за своєю суттю філософія М. Хайдеггера (2007) спрямована на гармонійне буття людини у світі, створення умов для її творчості і самодостатності.

У християнській антропології М. Бердяєва проблема смисложиттєвих цінностей розгортається довкола трагічності буття, втрати себе, самостійності, самодіяльності як свободи. Філософ гостро критикує погляди Кіркегардта, який обґрунтовував вибір особистістю смисложиттєвих цінностей страхом і жахом перед трансцендентною таємницею буття.

Такий підхід дозволяє М. Бердяєву розглядати смисложиттєві цінності через призму етики закону, етики спокутування і етики творчості. На його думку, смисложиттєві цінності особистості (любов, свобода, добро, краса, істина) визначають повноту її життя, однак конфлікт добра і зла, окремих цінностей виявляють трагедію особистості, її пробудження, боротьбу, самозростання і самовизначення, що передбачають певні жертви, без яких особистість не може реалізуватися: «...людині належить до кінця пройти шлях роздвоєння і шлях страждання, який важко пережити» (Бердяєв, 1993, с. 357).

Пріоритетність смисложиттєвої сфери є основною ідеєю праць В. Франкла, який пережив нацистські табори і переконливо довів, що «прагнення знайти смисл – первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійсненим тільки нею самою...» (Франкл, 1990, с. 154).

У сучасних психологічних дослідженнях особлива увага акцентується на довготривалих наслідках війни для дітей підліткового віку, які можуть стикатися з несподіваними для них травматичними подіями, а також із довготривалими несприятливими подіями, що є причиною непродуктивних стратегій поведінки підлітків. Як правило, підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, закриваються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію, а також асоціальну поведінку (Joshi, O'Donnell, 2003; Machel, 2001). Усі ці прояви, на думку дослідників, є «нормальною реакцією на ненормальні події» (Joshi, O'Donnell, 2003, р. 288).

Досліджуючи психічне здоров'я дітей у зонах воєнних конфліктів Афганістану, Балкан, Іраку, Ізраїлю, Камбоджі, Лівану, Палестини, Руанди, Сомалі, Уганди, Чечні, Шрі-Ланки, С. Мурті та Р. Лакшмінараяна (2006) дійшли висновку, що психологічні травми, отримані підлітками у ході війни, мають довготривалі наслідки для їхньої психіки і можуть стати перешкодою у майбутньому житті, виборі цілей та стратегій життя. У дослідженнях Д. Сміта (2001) акцентується увага на негативних чинниках війни, що впливають і на смисложиттєву сферу підлітків, зокрема відсутність

ресурсів для забезпечення базових потреб (житло, вода, їжа, освіта, права тощо); розрив сімейних стосунків (втрата, розлука, переміщення); стигматизація, дискримінація, насильство; песимістичний погляд на життя (переживання втрат, горя, руйнувань), що позначаються на ставленні підлітків до життя та виборі смисложиттєвих цінностей.

Однак психологи радять не сприймати підлітків виключно як пасивних жертв війни, оскільки вони є членами суспільства зі своєю активною життєвою позицією і здатні самостійно приймати рішення, створювати власні стратегії виживання (Dupuy & Peters, 2010), у несприятливих умовах проявляють життєстійкість (Jones, 2013; De Jong, 2002; Ferrari, 2013) і всупереч обставинам стають повноцінними людьми.

У педагогіці питання впливу війни на формування особистості дитини порушували Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинський, проблеми переселенців досліджували Ю. Жданович, О. Просіна, виховання дітей в умовах пограниччя – І. Шкільна.

Реалістично оцінюючи життя та дитинство й дитину у непростих життєвих ситуаціях, Я. Корчак (1983, с. 445) звертає увагу на роль батьків, які мають допомогти дитині зрозуміти життя і себе в ньому: «Чимало у нас, у дітей, прикрощів, тому що ми не знаємо, як правильно жити». Деякі батьки можуть спокійно пояснити, однак більшість сердиться чи не знаходить на це часу. Дітям важко зрозуміти, вони не можуть наважитися запитати про вкрай важливі для них речі, тому доводиться самотужки осмислювати своє життя. Чимало дітей уже в дитинстві мають негативний життєвий досвід, котрий зазвичай пояснюється важкими умовами життя, війною, хворобами чи іншими проблемами, що позначається на розумінні найважливіших цінностей та їхній деформації. Розглядаючи дитину у пошуках себе і свого призначення, педагог зазначає: «Людина не тільки пам'ятає, але й забуває, не тільки помиляється, але й виправляє свої помилки, не тільки втрачає, але й знаходить» (Корчак, 1983, с. 463). У зв'язку з цим метою педагога є виховувати зростаючу особистість із почуттям власної гідності, вірою у свої сили, переконаною в тому, що зможе реалізуватися у житті. Зазначені положення є актуальними і сьогодні, коли діти розпочинають своє життя у непростих умовах.

Метою статті є висвітлення війни як чинника впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна – це збройна боротьба між країнами, державами за території, ресурси, сфери впливу, що супроводжується нав'язуванням чужорідної політики з метою зміни політичного чи суспільного устрою, відмови від свободи, права вибору та супроводжується економічними і людськими втратами. Війна – це завжди руйнація, і не лише військових чи цивільних об'єктів, а й насамперед звичного життя людини, її життєвих планів, що викликає стрес.

Ми розуміємо стрес як реакцію організму на сильні зовнішні подразники. Стрес як психічне напруження є відповіддю організму на екстремальні умови, надзвичайні ситуації, які виникають під час війни.

Г. Сельє (1982) виокремлює три стадії розвитку стресу:

1. Тривога (включає фази шоку і протишоку, що дозволяє індивіду мобілізувати свої сили з метою боротьби або втечі від небезпеки).

2. Адаптація (пристосування до обставин, що склалися. На цьому етапі зростає опірність і стійкість особистості до випробувань та негативних чинників).

3. Виснаження (розлад механізмів саморегуляції).

Під час війни неможливо уникнути стресів, що обов'язково позначаються на духовному і психологічному здоров'ї дітей підліткового віку. Водночас стреси мають не лише негативний вплив, а й допомагають вижити у несприятливих умовах, виявляючи стійкість за умови, якщо людина має чіткі життєві цілі та смисл життя.

Педагогам і психологам у роботі з дітьми підліткового віку слід звертати особливу увагу на події, що є стресогенними для вихованців. У зв'язку з цим з учителями і батьками була проведена бесіда, котра свідчить, що найбільшими стресорами для підлітків є: сирени, бомбардування та обстріли, навіть якщо вони далеко; паніка дорослих; різноманітні диверсійні дії і теракти; комендантська година та обмеження воєнного часу; руйнування житлових будинків; необхідність перебувати у бомбосховищах; інформація про масове насилля, полонених, тортури, втрати. Для дітей, які опинилися в окупації, – це наслідки війни, масове насилля, виживання у надзвичайних ситуаціях, постійні загрози життю, втрата рідних, ризику, пов'язані з евакуацією, спогади тощо. Усе це позначається на уявленнях підлітків про життя і смисложиттєві цінності, про важливе і другорядне, плінність життя тощо.

В умовах війни зростає необхідність формування стресостійкості у дітей підліткового віку як необхідної умови вирішення життєвих задач без шкоди для власного життя. Рівень стресостійкості залежить від здатності особистості адекватно оцінювати ситуацію і власні можливості, навичок самоконтролю, вмотивованості, здатності знаходити рішення у надзвичайних ситуаціях, не занурюючись у стан стресу. Крім того, стресостійкість підлітків у період війни значною мірою залежить від підтримки сім'ї та психолого-педагогічної допомоги, що має спрямовуватися на:

- розвиток емоційної стійкості усіх суб'єктів виховного процесу;
- планування та організації свого життя і досягнення життєвої мети;
- урахування досвіду виживання минулих поколінь в умовах війни;
- створення власного досвіду подолання труднощів.

У період війни у підлітків спостерігаються гострі емоційні реакції на те, що відбувається, емоційні перепади, істерики, надмірне збудження, стан ступору, страх тощо. Під впливом драматичних подій може втратитися здатність до співпереживання (дереалізації) як захисна реакція психіки. Ті підлітки, які перебувають у безпеці далеко від військових дій, відчувають провини або комплекс того, хто вижив. Зважаючи на це, емоційна стійкість допомагає особистості справитися з негативним досвідом, який вона отримала, дозволяє пристосуватися до нових реалій та сприймати труднощі як тимчасові. Крім того, це здатність

приймати рішення в умовах серйозних життєвих стресорів (Kaplan, Turner, Norman, Stillson, 1996).

Емоційна стійкість поєднує фізичні (здоров'я, енергійність, витривалість), психологічні (самооцінка, саморегуляція, увага, цілеспрямованість) та моральні характеристики (любов, партнерство, ідентичність). Підвищення рівня емоційної стійкості здійснюється за рахунок розвитку самосвідомості особистості, її самоконтролю, критичного мислення, сили волі, рішучості та наполегливості, міжособистісних стосунків та комунікацій.

Війна – це невизначеність, а також руйнування життєвих планів і майбутнього особистості, що викликає тривогу і розгубленість у підлітків.

Використана нами методика «Толерантність до невизначеності» С. Бандера спрямована на визначення інтолерантності до форс-мажорних непередбачуваних та неконтрольованих ситуацій. Підлітки, які разом з батьками покинули свої домівки, переживають тривожність, мають доволі розмиті перспективи на майбутнє, проблеми з адекватним сприйняттям нової чи незвичної інформації, що позначається на прийнятті рішень у нестандартних ситуаціях та їхній поведінці в умовах невизначеності. Безумовно, діти з невизначеними смисложиттєвими цінностями, відсутністю планів на майбутнє потребують психологічної підтримки та корекційної роботи з фахівцями.

Для школярів із песимістичним баченням власного призначення, невизначеною життєвою перспективою, низьким рівнем осмисленості власного життя характерна агресивна деструктивна поведінка, тиск на інших, конфронтація. Дітям із пасивною позицією більше притаманна втеча від проблем чи уникнення їхнього вирішення, надмірна обережність та поміркованість у прийнятті рішень, прагнення до соціальної самоізоляції, небажання спілкуватися з іншими людьми.

У таких випадках важливо орієнтувати підлітків на заміну довгострокових планів на короткострокові, планування свого дня, оскільки в умовах війни людина не може контролювати власне життя як зазвичай. Однак навіть для короткострокових планів варто продумувати альтернативу. В умовах, коли рішення необхідно ухвалювати терміново, незважаючи на обставини, їх краще обговорити, зважити всі «за» і «проти».

Виконання щоденних обов'язків та дотримання гігієни знижує напругу і додає почуття стабільності під час війни.

Дослідження доводить, що дівчата і хлопці по-різному вмотивовані на досягнення (формування) власних смисложиттєвих цінностей, що виявляється в тому, що дівчата більше спрямовані на результат, тоді як хлопці – на самовдосконалення і змагання.

У хлопців і дівчат пріоритетними є різні потреби: у хлопців домінує потреба досягнень, у дівчат – емоційного прийняття. Також привертає увагу той факт, що хлопці і дівчата вмотивовані на досягнення у різних видах діяльності. Якщо дівчата більше спрямовані на уникнення невдач, то хлопці – на ризиковану поведінку заради високої мети.

Ще одним важливим чинником є врахування досвіду минулих поколінь щодо виживання в умовах війни. Усвідомлення підлітками того факту, що війну

переживали їхні дідуся, бабусі чи інші члени сім'ї допомагає краще зрозуміти і свої можливості, потенції, налаштуватися на виживання у несприятливих умовах. Досвід облаштування безпечних місць при загрозі обстрілів, розподіл ресурсів, піклування про інших людей, допомога, волонтерство, навчання, саморозвиток є важливою умовою формування смисложиттєвої сфери зростаючої особистості.

Питання смисложиттєвих цінностей підлітків у період війни є умовою виживання. На цьому наголошував В. Франкл (1990), який радив:

1) практику глибоких роздумів («уяви, що живеш вдруге...»);

2) «витискати» смисл навіть зі страждань;

3) обирати відповідальність;

4) допомагати віднайти смисл іншим.

На підтвердження означених положень у своїй статті «Динаміка та цінності» В. Франкл зазначав: «Чи впливають які-небудь обставини, внутрішні або зовнішні, на конкретного індивіда або ні, та в якому напрямі здійснюється цей вплив – все залежить від індивідуального вільного вибору. Не умови примушують мене, а я визначаю, піддаватися їм чи ні. Нема нічого такого, про що можна було б сказати, що це повністю обумовлює людину, не залишаючи їй хоча б найменшої свободи. Ніякі події, ніякі сили не в змозі повністю обумовити смисл буття людини. Людина, зрештою, робить це сама. Вона визначає не лише свою долю, але також саму себе, оскільки формує та оформляє не лише шлях свого життя, але також своє власне «Я» (Франкл, 2002).

Висновки. Таким чином, у статті висвітлено проблему війни як чинника впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. На основі аналізу наукових джерел визначено війну як збройну боротьбу між країнами, державами за території, ресурси, сфери впливу, що супроводжується економічними і людськими втратами та нав'язуванням чужорідної політики з метою зміни політичного чи суспільного устрою, відмови від свободи й права вибору.

Доведено, що підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, закриваються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію та асоціальну поведінку.

Підтверджено, що смисложиттєві цінності є умовою виживання підлітків у період війни через формування емоційної стійкості, планування життя та врахування досвіду виживання минулих поколінь в умовах війни, створення власного досвіду виживання.

Таким чином, підтримка сім'ї та психолого-педагогічна допомога фахівців сприяють підвищенню рівня стресостійкості підлітків в умовах війни.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі проблеми подолання смисложиттєвої кризи в умовах війни та розробленні змістово-методичного забезпечення процесу виховання смисложиттєвих цінностей підлітків у сучасних умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

De Jong, J. et al. (2002). Trauma, War and Violence: Public mental health in socio-economic context. New

York; Boston; Dordrecht; London; Moscow: Kluwer Academic Press.

Dupuy, K. & Peters, K. (2010). War and children: a reference handbook. Santa Barbara; Denver; Oxford: Praeger Security International, ABC Clio.

Ferrari F. (2013). Handbook of Resilience in Children of War. New York; Heidelberg; Dordrecht; London: Springer.

Jones, L. (2013). Then they started shooting: Children of the Bosnian war and the adults they become. New York: Bellevue Literary Press.

Joshi, P.& O'Donnell, D. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*. № 6 (4). Pp. 279–291.

Kaplan, C. Turner, S. Norman, E. Stillson, K. (1996). Promoting Resilience Strategies: A Modified Consultation Model. *Children & Schools*. № 18 (3). Pp. 158–168.

Machel, G. (2001). The impact of war on children: a review of progress since 1996. United Nations Report on the impact of armed conflict on children. London: Hurst.

Murthy, S. & Lakshminarayana R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. № 5 (1). Pp. 25–30.

Smith, D. (2001). Children in the heat of war. *APA Monitor*. № 32 (8). P. 29.

Бердяев, Н. А. (1993). О назначении человека. Москва: «Республика».

Корчак, Я. (1983). Избранное. Київ: Радянська школа.

ООН: через війну з України виїхало понад 4 мільйони біженців – половина з них діти (31 березня, 2022). Голос Америки. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyna-oon-bizhentsi-dity/31778496.html> (дата звернення: 02.05.2022).

Офіс Генерального прокурора (9 травня, 2022). Телеграм-канал Офісу Генерального прокурора. URL: https://t.me/s/pgo_gov_ua/4030 (дата звернення: 05.05.2022).

Селье, Г. (1982). Стресс без дистресса. Москва: Прогресс.

Франкл, В. (2002). Динаміка і цінності. *Vision*. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis002.html> (дата звернення: 10.05.2022).

Франкл, В. (1990). Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс. 372 с.

Хайдеггер, М. (2007). Время и бытие. Sein und zeit; пер. с нем. В. В. Библихина. Санкт-Петербург: Наука. Серия «Слово о сущем».

REFERENCES

De Jong, J. et al (2002). Trauma, War and Violence: Public mental health in socio-economic context. New York; Boston; Dordrecht; London; Moscow: Kluwer Academic Press. [in English].

Dupuy, K. & Peters, K. (2010). War and children: a reference handbook. Santa Barbara; Denver; Oxford: Praeger Security International, ABC Clio. [in English].

Ferrari F. (2013). Handbook of Resilience in Children of War. New York; Heidelberg; Dordrecht; London: Springer. [in English].

Jones, L. (2013). Then they started shooting: Children of the Bosnian war and the adults they become. New York: Bellevue Literary Press. [in English].

Joshi, P.& O'Donnell, D. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*. № 6(4). Pp. 279–291. [in English].

Kaplan, C., Turner, S., Norman, E., Stillson, K. (1996). Promoting Resilience Strategies: A Modified Consultation Model. *Children & Schools*. № 18 (3). Pp.158–168. [in English].

Machel, G. (2001). The impact of war on children: a review of progress since 1996. United Nations Report on the impact of armed conflict on children. London: Hurst. [in English].

Murthy, S. & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. № 5(1). Pp. 25–30. [in English].

Smith, D. (2001). Children in the heat of war. *APA Monitor*. № 32(8). P. 29. [in English].

Berdiaev, N. A. (1993). O naznachenny cheloveka [About the appointment of a person]. Moskva: «Respublyka». [in Russian].

Korchak, Ya. (1983). Yzbrannoe [Favorites]. Kyiv: Radianska shkola. [in Russian].

ООН: через війну з України виїхало понад 4 мільйони біженців – половина з них діти [UN: over 4 million refugees flew out of Ukraine through the war – half of them are children]. (31 bereznia, 2022). Holos Ameryky. [in Ukrainian].

Ofis Heneralnoho prokurora (9 travnia, 2022) [Office of the General Prosecutor]. *Telehram-kanal Ofisu Heneralnoho prokurora*. URL: https://t.me/s/pgo_gov_ua/4030. (data zvernennia: 02.05.2022). [in Ukrainian].

Sele, H. (1982). Stress bez dystressa [Stress without distress]. Moskva: Prohress. [in Russian].

Frankl, V. (2002). Dynamika i tsinnosti [Dynamics and values]. *Vision*. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis002.html> (data zvernennia: 05.05.2022). [in Ukrainian].

Frankl, V. (1990). Chelovek v poyskakh smysla [Man in search of meaning]. Moskva: Prohress. 372 s. [in Russian].

Khaidehher, M. (2007). Vremia y bytye. Sein und zeit [Time and being]; пер. с нем V. V. Bybykhyna. Sankt-Peterburh: Nauka. Seryia «Slovo o sushchem». [in Russian].

Дата надходження до редакції: 22.05.2022